

'Ik reken er op dat Gij er over zwijgen zult'

De particuliere correspondentie tussen hoofdredacteur Pieter Brooshooft en gouverneur-generaal Cornelis Pijnacker Hordijk (1889-1896) als representatie van de moeizame verhouding tussen koloniaal bestuur en pers

Bestuur en pers

Het koloniale bestuur en de pers lagen gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw voortdurend met elkaar overhoop. In het autocratisch bestuurd Nederlands-Indië fungeerde de ontluikende liberale Nederlandstalige pers vanaf de jaren 1850 als spreekbuis van wensen en vooral van kritiek ten aanzien van het koloniale bewind. In 1856 was bij Koninklijk Besluit het drukpersreglement van kracht geworden dat de bedoeling had het gouvernement wapens in handen te geven om de pers te kunnen beteugelen. Het bevatte dan ook strenge bepalingen, variërend van borgsommen voor uitgevers en de mogelijkheid om drukkerijen te doen sluiten, tot straffen als boetes, gevangenisstraf en uitzetting bij het plegen van hoon, laster of smaad jegens de Koning of diens vertegenwoordiger in Nederlands-Indië, de gouverneur-generaal. De paradox was echter dat het reglement tegelijkertijd de groei van de Indische pers mogelijk maakte doordat feitelijk de preventieve censuur werd opgeheven en er ook niet langer vooraf toestemming nodig was voor de oprichting van een nieuwsblad. Daarmee was een onmogelijk probleem gecreëerd: autocratie versus vrijheid van meningsuiting.

Omdat het middel soms erger werd gevonden dan de kwaal, werd in de praktijk het reglement niet consequent toegepast. Vervolgingen zorgden niet alleen voor beroering onder de Europese gemeenschap in de kolonie maar gingen ook in politiek Nederland niet onopgemerkt voorbij. De Indische pers bediende een

relatief klein leespubliek in Indië. De totale omvang van de Europese bevolking was in 1905 nog geen 100.000 en de grootste kranten hadden een abonneestand van circa 3.000-5.000. Maar de reikwijdte was groter, onder andere doordat Nederlandse kranten samenvattingen publiceerden die bijvoorbeeld ook door diplomatieke vertegenwoordigers van buitenlandse mogendheden werden gelezen.¹ Vervolgingen hadden haast altijd een boemerangeffect op degene die ze entameerde. Het dilemma voor het Indische bestuur was dat nietsdoen het prestige van het gezag óók zou kunnen ondermijnen. Dit vormde een groot gevaar in een koloniale maatschappij waar een uiterst kleine minderheid met weinig militaire middelen het bewind voerde. De angst bestond dat de inheemse hoofden van de kritiek op het koloniale bewind goede nota zouden nemen.²

In dit artikel staat de briefwisseling centraal die gouverneur-generaal C. Pijnacker Hordijk (1847-1908) en journalist Pieter Brooshooft (1845-1921) in de periode 1889-1896 met elkaar voerden. Zij werpt een interessant licht op de relatie tussen bestuur en pers in de kolonie. De correspondentie toont de worsteling van het gezag en de pers met de zich geleidelijk wijzigende omstandigheden. Het politieke debat dat zich in het moederland steeds meer in de openbare ruimte ging afspelen, had ook zijn effecten in de kolonie. Een persoonlijke correspondentie van een gouverneur-generaal met een dagbladredacteur in deze periode is uiterst curieus omdat de kritische Indische pers tot ver in de negentiende eeuw op voet van oorlog verkeerde met het koloniale bestuur. De correspondentie illustreert en geeft contouren aan de professionele beroepsopvatting van Brooshooft, die tot een van de beste journalisten van zijn tijd behoorde. Hij was zich zeer bewust van het feit dat er geen openheid, laat staan een vorm van democratie in Indië bestond en er daarom des te meer behoefte bestond aan een zoveel mogelijk onafhankelijk opererende journalist die de 'waakhond' functie van de krant serieus nam. De brieven aan Pijnacker Hordijk maken duidelijk hoe nauwgezet Brooshooft deze taak opvatte.

De briefwisseling tussen Pijnacker Hordijk en Brooshooft is mede relevant omdat door de gouverneur-generaal zelf een poging werd gedaan om te komen tot een betere verstandhouding én een meer afgewogen berichtgeving in de krant. In de hiërarchische koloniale samenleving gaapte een grote maatschappelijke kloof tussen de hoge ambtenarij en de pers. Termorshuizen karakteriseerde het klimaat tussen pers en gouvernement als een van 'kilheid, ergernis en achterdocht'. Steeds weer ontstonden conflicten tussen pers en overheid waarbij vooral ook de felle toon ergernis opwekte.³ 'Over het algemeen', zo schreef Conrad Busken Huët aan zijn vriend Potgieter in 1872, 'is het voor een courantier in dit land uiterst moeilijk, vertrouwelijk om te gaan met ambtenaren van hooger rang'. Busken Huët noemde als voorbeeld dat, hoewel hij in Leiden paranimf was geweest van de persoon die op Java president van het

Hooggerechtshof was, hun omgang in Indië moeizaam en afstandelijk was: 'Hij wil niets van zijne waardigheid, ik niets van mijne onafhankelijkheid prijs geven'.⁴

Dat neemt natuurlijk niet weg dat ambtenaren soms informatie doorspeelden als dat hen, of hun superieur, goed uitkwam. Dezelfde Busken Huet stond met de intendant van gouverneur-generaal James Loudon op goede voet – Loudon zelf was een studievriend – en liet hem onder het pseudoniem Maurits in zijn krant, het *Algemeen Dagblad voor Nederlandsch Indië* publiceren.⁵ Dat Loudon persoonlijk sterk afstand hield was de gebruikelijke gang van zaken. De Indische regering, zo schreef journalist Karel Zaalberg, trad journalisten 'altijd tegemoet achter een waas van geheimzinnigheid, nooit direct, altijd via tussenpersonen'.⁶ Pieter Brooshooft zal zijn ogen dan ook wel meerdere keren hebben uitgewreven toen de post hem juli 1889 een vertrouwelijk schrijven bracht van de *toean besar* in eigen persoon met de vriendschappelijke aanhef: 'Amice!'

Pieter Brooshooft: een bevlogen journalist

Onder de vele capabele journalisten die in de tweede helft van de negentiende eeuw werkzaam waren in de Nederlands-Indische journalistiek, behoort Pieter Brooshooft (1845-1921) tot de absolute top. In tegenstelling tot veel van zijn collega-journalisten maakte hij zich niet schuldig aan ongeremde persoonlijke aanvallen. Zijn artikelen waren goed onderbouwd en onderhoudend geschreven en de kranten waaraan hij als (hoofd)redacteur was verbonden, floreerden onder zijn leiding. De 'grootste figuur uit de Indische journalistiek tot aan omstreeks 1905', zo omschreef de specialist op het gebied van de Indische journalistiek Termorshuizen de betekenis van Brooshooft.⁷ Die betekenis kreeg hij vooral door zijn functioneren als hoofdredacteur van het Semarangse dagblad *De Locomotief*.

Brooshooft was vanaf 1877 actief in de Indische journalistiek; eerst bij de *Samarangsche Courant* (1877-1879), vervolgens bij de *Soerabaya-Courant* (1880-1885) en ten slotte als hoofdredacteur van *De Locomotief* (1887-1894 en 1898-1903). Hij was in Leiden als jurist opgeleid en had tijdens en na zijn studie in Leiden gewerkt als journalist en ook literaire schetsen van het studentenleven gepubliceerd. Zijn vroege literaire werk wordt tegenwoordig niet hoog gewaardeerd.⁸ Maar zijn satirisch feuilleton van 29 afleveringen dat van 5 februari tot en met 7 juli 1881 in de *Soerabaya-Courant* werd opgenomen onder de titel 'Het dictaat van Mr. PéBé (professor in het Indisch Staatsrecht aan de Universiteit te Batavia)' was wel degelijk humoristisch en onderhoudend. Brooshooft nam er onder andere de omslachtigheid en traagheid van de Indische ambtenarensamenleving in op de hak.⁹

In politiek opzicht stond Brooshooft links van het midden. Hij kreeg naarmate hij langer in Indië verbleef steeds duidelijker ideeën over de richting waarin hervormingen in Nederlands-Indië moesten plaatsvinden en met name ook over de financiële verhouding met het moederland. Dat hij meende dat Nederland Indië had leeggeroofd was weinig opzienbarend omdat dit inmiddels tot een kernthema in de Indische journalistiek en letterkunde was geworden. Zelfs Multatuli's beroemde kwalificatie van Nederland als 'roofstaat' was in 1860 al niet nieuw meer.¹⁰ Bijzonder was wel dat Brooshooft zelf onderzoek deed en actief probeerde de boel in beweging te krijgen door hier te duwen en daar te trekken. In 1887 was hij bijvoorbeeld de stuwende kracht achter de 'partij-beweging'; een poging om een Indische hervormingspartij in Nederland op te richten die de behartiging van koloniale belangen door Nederland moest stimuleren. De actie mislukte maar Brooshoofts begeleidende *Memorie over de toestand in Indië* waarin hij een overzicht gaf van de effecten van de belastingheffing in de kolonie, met name op het welvaartspeil van de inheemse bevolking, maakte indruk in Indië en in Nederland.¹¹

In de Nederlandse overzeese geschiedschrijving wordt Brooshoofts naam vooral in verband gebracht met zijn boek uit 1901: *De ethische koers in de koloniale politiek*. Hij gaf daarmee een naam aan het nieuwe koloniale beleid rond 1900 waarin expliciet werd verwezen naar de taak van Nederland om de kolonie tot 'ontwikkeling' te brengen. Dit moet echter niet de aandacht afleiden van het feit dat Brooshooft in 1901 feitelijk samenvatte wat hij al jarenlang had betoogd.¹²

Brooshooft was een bevlogen journalist die desnoods dwars tegen de heersende opinie inging. Waarschijnlijk het meest opmerkelijke voorbeeld van zijn onafhankelijke opstelling is zijn standpunt in de beruchte Tjiomas-affaire waarvan hij in de zomermaanden van 1887 'de balans' opmaakte.¹³ Het heeft zin even bij de kwestie Tjiomas stil te staan omdat die de positie van de pers in Indië en van Brooshooft verheldert. Op het particuliere landgoed Tjiomas, vlakbij Buitenzorg, was in mei 1886 onrust uitgebroken die door een peloton infanterie, de Buitenzorgse politie en door de landhuurder zelf brutaal werd onderdrukt. Ogenscheinlijk ging het om de vraag of het conflict een sociaal-economische dan wel een religieuze achtergrond had en of de inheemse werkrachten waren opgejut door een assistent-resident. Het dieper liggende probleem was de relatie tussen de particulier landheer jhr. De Sturler, en het koloniale bestuur.¹⁴ De Indische pers had als één man partij getrokken tegen het gouvernement. In de ogen van de Indische pers kon de gouverneur-generaal Otto van Rees überhaupt geen goed doen, niet alleen vanwege zijn straffe bezuinigingspolitiek en fiscale maatregelen, maar ook omdat hij niet schroomde de pers hard aan te pakken. Politiek gezien raakte deze kwestie op een kookpunt toen

de gouverneur-generaal besloot de zoon van de landhuurder en zijn schoonzoon, C.E.P. Sol, te verbannen van West-Java. Ook in Nederland werd in de Tweede Kamer in juni 1887 een uiterst verhit, ongenueanceerd en langdurig debat gehouden, waarin de familie De Sturler als halve heiligen werd neergezet en hun verbanning zelfs door de latere minister van Koloniën W.K. baron van Dedem werd vergeleken met mensenroof.¹⁵

Kortom, je moest sterk in je schoenen staan om in deze zaak tegen de gevestigde opinie in te gaan. Brooshooft had die moed. Hij nam de moeite zelf ter plekke op onderzoek uit te gaan en kwam tot de conclusie dat het bestuur gelijk had. Dit tegendraadse standpunt werd in een lange artikelenreeks in *De Locomotief* gepubliceerd. Terecht meende Brooshooft dan ook: 'Die houding had voor mij alles tegen zich, want ik had mij, door maar met den grooten hoop mee te schreeuwen, ontzachelijk veel arbeid bespaard, en tevens wist ik, door mijne Tjionas-artikelen zoowel met het publiek als met den eigenaar der *Locomotief*, Van Kesteren, op een gespannen voet te zullen komen.'¹⁶

Cornelis Pijnacker Hordijk: een behoedzaam gouverneur-generaal

Cornelis Pijnacker Hordijk was nog maar kort in functie op de hoogste ambtelijke post die het koloniale Nederland kende, toen hij zijn eerste brief aan Brooshooft verzond. Hij schreef die vanuit een positie die fel werd begeerd, vanwege de status en de veronderstelde macht en invloed, maar zeker ook vanwege het salaris van f 160.000 per jaar. Pijnacker Hordijks benoeming in juni 1888 had veel verbazing gewekt, niet alleen omdat deze liberale oud-hoogleraar staatsrecht uitsluitend Nederlandse politieke en bestuurlijke ervaring had als voormalig minister van Binnenlandse Zaken en commissaris des Konings in Drenthe, maar ook omdat het eerste confessionele coalitiekabinet niet de kans had gegrepen een geestverwant te benoemen. Toch luidde het oordeel van de Nederlandse pers over het algemeen niet ongunstig. Veel kennis van Indië, zoals Hordijks onmiddellijke voorganger Van Rees had gehad, bood per slot van rekening ook geen garantie voor goed bestuur.¹⁷ Wel werd verondersteld dat de mening van de antirevolutionaire minister van Koloniën L.W.C. Keuchenius, een eigenzinnig man die Indië van haver tot gort kende, sterk zou domineren. Het hing uiteraard mede van de politieke achtergrond van de krant af of dat als positief of negatief werd gezien.¹⁸

Pijnacker Hordijk leek in het begin weinig assertief. Hij ging bijvoorbeeld akkoord met een aanzienlijke verlaging van zijn salaris en ook met de voordracht van Keuchenius van de door Van Rees verbannen Sol als lid van de Indische rekenkamer. De minister motiveerde dit verzoek met het argument dat Sol op die manier zonder bezwaar kon terugkeren naar Indië en de regering

hem niet financieel schadeloos hoefde te stellen. Maar het was overduidelijk een politieke benoeming die ertoe leidde dat de aftredende gouverneur-generaal nog voor zijn eigen vertrek het Tjiomas-besluit moest herzien. Pijnacker Hordijk zou er later in een aantekening in zijn persoonlijk archief over opmerken dat van leden van de Nederlandse rekenkamer ook geen speciale kennis werd verlangd! Aldus probeerde Pijnacker Hordijk zijn niet al te flinke houding te rechtvaardigen.¹⁹

Hij heeft een interessant archief nagelaten met correspondentie van veel politieke vrienden en bewindslieden. Net als andere bestuurders vond hij het belangrijk hoe over hem in de toekomst zou worden geoordeeld. Opmerkelijk was dat hij niet zijn eigen visie op gebeurtenissen opschreef in memoires maar voor een indirecte methode koos. Hij kopieerde particuliere brieven in school-schriftjes en schreef er in voetnoten eigen commentaar bij.

Helaas hebben de brieven van Brooshooft niet die behandeling ondergaan. Werden ze door Pijnacker Hordijk van minder groot belang geacht, of is hij er eenvoudig niet meer aan toegekomen? De originelen van de brieven van Pijnacker Hordijk zijn verloren gegaan.²⁰ Van de correspondentie tussen Brooshooft en Pijnacker Hordijk resteren dertien brieven van Brooshooft (1889-1896) en negen conceptbrieven van Pijnacker Hordijk (juli 1889-april 1896) maar er zijn meer brieven verstuurd.²¹ Het accent ligt op de jaren 1889 (vijf conceptbrieven van Pijnacker Hordijk en vijf brieven van Brooshooft) en 1892 als de correspondentie wordt hervat door Brooshooft (drie brieven van hem, vier van Pijnacker Hordijk). Van lang niet alle belangrijke gebeurtenissen in Hordijks bestuursperiode is dus een neerslag aanwezig in deze particuliere correspondentie: zo is er helaas geen enkele brief over de voor Pijnacker Hordijks reputatie als bestuurder zo desastreuze Flores-expeditie. Uit 1890 dateren twee brieven van Brooshooft aan Pijnacker Hordijk.²² Op een brief uit 1893 is bewust door Pijnacker Hordijk geen antwoord gegeven. Brooshooft kwam hierin op voor de belangen van zijn broer, werkzaam als vice-president van de Raad van Justitie, die gepasseerd was voor promotie. Brooshooft vermoedde een verband met de kritische artikelen die hij over rechtszaken in *De Locomotief* had geschreven.²³ Dit lijkt Brooshoofts onafhankelijke standpunt in diskrediet te brengen, maar daarbij moet wel bedacht worden dat de brief niet op zichzelf staat en Brooshooft ook andere slachtoffers van kwaadspreken en intriges ter sprake had gebracht.

'Een eerlijk administrateur' en 'een koetsier'

In zijn eerste brief van juli 1889 vroeg Pijnacker Hordijk naar aanleiding van een artikel van Brooshooft naar de argumenten die zijn 'welingelichte bron' had

gebruikt voor de mening als zou de gouverneur-generaal zich afhankelijk van Keuchenius opstellen. 'Ik zoude U met dit verzoek niet lastig vallen, indien ik sedert 25 jaren niet met U bekend en naar ik meende, min of meer bevriend was. Juist die vriendschap verhindert mij eene beschuldiging, die mijn karakter aanrandt, in uw blad onopgemerkt te laten voorbijgaan.' Uiteraard, zo voegde hij eraan toe, was wat hij schreef vertrouwelijk en was de brief niet bestemd voor opneming in *De Locomotief*.²⁴

Brooshooft antwoordde een week later. Ook hij gebruikte de aanhef 'Amice' maar niet zonder op te merken dat hij dat vanuit zijn 'bescheiden maatschappelijke stelling' niet zou hebben gedaan als de gouverneur-generaal niet het voorbeeld had gegeven. Uitvoerig zette hij uiteen door het verzoek in een lastig parket te zijn gebracht. Als hij duidelijk maakte welke redenen zijn zegsman had aangevoerd, zou hij diens identiteit direct verraden. Maar hij wilde wel meedelen wat 'ik wel eens in 't algemeen hoorde' en welke indruk hij zelf had gekregen. Het eerste voorbeeld betrof de irrigatie. Men had Brooshooft verteld dat de gouverneur-generaal positief stond ten opzichte van voorstellen voor grote bevoeiingswerken maar deze had laten rusten omdat de minister geen lening zou willen sluiten voor Indië en de Tweede Kamer er tegen was. Omdat verbetering van de landbouw de voornaamste manier was om het welvaartspeil van de inheemse bevolking te verbeteren, had de gouverneur-generaal de minister voor het blok moeten zetten door te zeggen: 'Ziehier mijn voorstel; kies tusschen de verwerping en mij.' Dan waren er verder kleinere kwesties als het schrappen van aantal treinen op zondag (een 'comédie van z.g. Sabbatheiliging'), het nauwelijks vieren van het veertigjarige regeringsjubileum van de Koning omdat dit op een zondag viel en het streng vervolgen van een opiumpachter, omdat Keuchenius hiermee de politiek van Van Rees aan de kaak wilde stellen.²⁵

Maar Brooshooft voegde eraan toe dat het goed mogelijk was dat hij toch een verkeerde inschatting had gemaakt. 'Wij, dagbladschrijvers, moeten 1° steeds haastig werken, worden 2° dikwijls slecht ingelicht, en krijgen 3° door den wensch om voor consequent doortegaan, allicht eene eenzijdige zienswijze.' Door het dagelijks uitoefenen van dit beroep, werd de journalist bovendien minder fijngevoelig in de beoordeling van wat anderen kon kwetsen, 'ongeveer zooals een koetsier, ook zonder een wreedaardig man te zijn, met onverstoorbare zelfvoldoening op zijne arme knollen losslaat'. De brief van de gouverneur-generaal had hem verrast. Hij zou er, behalve met zijn vrouw, met niemand over spreken want de Indische maatschappij was in het toedichten van motieven 'de ergstdenkendste die ik ken'.²⁶

Pijnacker Hordijk reageerde geprikkeld – was hij soms een knol? – en wees direct de impliciete suggestie van de hand dat hij Brooshooft had willen inpal-

men: hij had hem alleen in de gelegenheid willen stellen een kwetsende beoor-
deling te staven of terug te nemen. Mannen van statuut zoals de president van
de Javasche bank N.P. van den Berg en diens zwager, theeplanter en adviseur
honorair K.F. Holle, hadden de gouverneur-generaal er recent nog op gewezen
dat de Indische pers meestal geen hoog niveau had, de motieven van dagblad-
redacteurs veelal 'laag en verderfelijk' waren en de vertegenwoordigers van de
pers niet tot de 'élite der maatschappij' konden worden gerekend. Holle had
overigens voor Brooshooft een uitzondering gemaakt – hij had hem misschien
wel de enige goede journalist van Indië genoemd. Pijnacker Hordijk schreef ook
gedacht te hebben dat voor Brooshooft, die hij al jaren kende en die hij 'voor
een eerlijk man' hield, een uitzondering moest worden gemaakt.²⁷

Pijnacker Hordijk verzekerde Brooshooft dat hij de positie van gouverneur-
generaal niet had nagestreefd. Vervolgens nam hij de moeite de door Brooshooft
aangehaalde voorbeelden stuk voor stuk te ontcrachten: het had niet ontbroken
aan geld voor irrigatiewerken maar aan goed uitgewerkte plannen en aan perso-
neel; het regeringsjubileum was niet uitgebreid gevierd vanwege de aanvanke-
lijk slechte gezondheidstoestand van de Koning en omdat de Raad van Indië
meende dat er te weinig tijd restte voor voorbereidingen. Het strenge optreden
tegen de opiumpachter was eveneens conform het advies van de Raad van Indië
geweest. Maar hij wist wel hoe praatjes in de wereld kwamen over het te zeer
volgen van de minister: hij week herhaaldelijk af bij benoemingen en andere
zaken van adviezen van de directeurs, Raad van Indië en Algemene secretarie
en men veronderstelde waarschijnlijk dat zijn opinie toch ergens vandaan moest
komen. De gouverneur-generaal wilde de correspondentie beëindigen. Hij
begreep dat een dagbladredacteur in Indië niet anders kon dan over personen
schrijven, omdat in zo'n kleine maatschappij dergelijke kwesties nu eenmaal het
meest de aandacht trokken, maar hij zou het niettemin ernstig opnemen als
Brooshooft opnieuw zijn karakter zou 'aanranden' en besloot met de wens dat
hij 'in lateren tijd als wij weder met elkander in aanraking mochten komen,
vrijheid zal vinden om mij ook dan nog te noemen t.t. C.P.H'.²⁸

Uiteraard was het nu Brooshoofts beurt om geïrriteerd te zijn, vooral over het
slot van de brief. De argumenten over de irrigatie en opiumpacht achtte hij niet
steekhoudend. Jaar in jaar uit was er nu onderzoek gedaan. In de archieven van
Batavia zouden daarom tal van projecten voor irrigatie moeten zijn 'tenzij men
ze heeft verbrand of voor scheurpapier gebruikt, wat na de miljoenen die ze
met elkaar hebben gekost, al te onwaarschijnlijk is'.²⁹ Natuurlijk was er te we-
nig personeel, maar een lening voor irrigatie moest dan ook gepaard gaan met
een kolossale personeelsuitbreiding waarvoor ingenieurs uit Delft 'bij honder-
den' te krijgen zouden zijn, aangezien zij nu uit nood allerlei andere betrekkin-
gen in Nederland hadden moeten zoeken. Brooshooft had de geschiedenis van

de openbare werken van de afgelopen dertig jaar grondig bestudeerd in het kader van een binnenkort te verschijnen algemeen overzicht hiervan, als tweede deel van zijn *Memorie over den toestand in Indië*.³⁰ Ook de kwestie van de opiumpacht lag anders: de pachters waren niet ineens slechte betalers geworden maar de fout lag in het opdrijven van de pachtsommen door het gouvernement. Hij wilde wel toegeven dat Pijnacker Hordijks opstelling zelfstandiger was dan hij verondersteld had, maar begreep dan weer niet hoe de gouverneur-generaal kon menen in enkele maanden voldoende inzicht te hebben in de Indische huishouding. Ook was hem onduidelijk waarom de nieuwe gouverneur-generaal kennelijk met tegenzin naar Indië was getrokken. Klaarblijkelijk voelde hij niet de roeping om ingrijpende hervormingen door te voeren. Indië had echter geen behoefte aan een administrateur maar aan iemand met visie en durf. Het beëindigen van de briefwisseling leek ook hem beter. Zijn slotwens was dat hij later over Pijnacker Hordijk met oprechte waardering zou kunnen zeggen 'zie daar, een gouverneur-generaal die eindelijk voor Indië iets van belang heeft gedaan'.³¹

De mannen waren dus aan elkaar gewaagd en gunden elkaar niet het laatste woord. Nu was Pijnacker Hordijk in de wiek geschoten over de benaming 'eerlijk administrateur'. Wellicht wenste Brooshooft dat de gouverneur-generaal weer spoedig het veld zou ruimen, maar het kon wel eens zijn dat zijn opvolger niet eens een bekwaam en eerlijk administrateur was. Het was immers zeer moeilijk een kundige gouverneur-generaal te vinden. Aan fortuinzoekers geen gebrek, maar het aantal personen was beperkt dat bekwaam, financieel onafhankelijk én bereid was om de afmattende en zware taak op zich te nemen in een land waarin men bovendien dagelijks was blootgesteld aan de 'grove onbillijke aanvallen van de Ned. Ind. dagbladen'.³²

Brooshooft gaf vervolgens toe dat hij tamelijk geïrriteerd was geweest toen hij de gewraakte brief had geschreven vanwege de door Pijnacker Hordijk geciteerde deraillerende opmerkingen van mensen als Van den Berg over Indische dagbladredacteuren: juist Van den Berg had er blijk van had gegeven sterke symptomen antipathieën te koesteren en zich heftig uitgelaten over Brooshooft, toen deze het beleid van Van Rees verdedigde tegenover de 'uitbuiters der bevolking de Sturler en Sol, die zich tot dien tijd straffeloos waanden door hunne hooge positie en invloed te Batavia en Buitenzorg'. Daarom stak dit des te meer. Van den Berg nam Brooshooft diens onpartijdige houding kwalijk omdat hijzelf een der ferverenste 'anti-v. Reesianen' was.³³ Dit laatste klopte overigens en dateerde al van voor de kwestie Tjomas. Zo had Van den Berg geweigerd Van Rees namens de handel welkom te heten toen deze als gouverneur-generaal in Batavia aankwam.³⁴

Het stoorde Brooshooft dat de pers in Indië enerzijds te vriendelijk werd

bejegend – uit angst voor negatieve berichtgeving – en anderzijds juist te negatief werd afgeschilderd. Van de moeite die vele dagbladredacteurs namen om ingekomen stukken eerst te toetsen op waarheid, merkte het lezend publiek bijvoorbeeld niets. Het zou maar al te gemakkelijk zijn om de stukken gewoonweg te plaatsen en het gevaar voor lief te nemen dat personen onjuist werden beoordeeld. Het alternatief was ze zonder meer weg te gooien, maar dan zou ‘het algemeen belang’ kunnen worden geschaad.

Brooshooft noemde het geen wonder dat de pers het dikwijls bij het verkeerde eind had. In regeringskringen heerste geheimzinnigheid, een parlementair stelsel met openbaarmaking van stukken bestond niet, de krant werkte onder tijdsdruk en kampte met gebrek aan bekwaam personeel. Al schreef Brooshooft dagelijks brieven aan de personen, meestal ambtenaren, over wie hij slechte berichten had ontvangen, niet altijd was hoor en wederhoor mogelijk. Hij kon toch moeilijk de gouverneur-generaal zelf benaderen: de ‘hooghartige en geheimzinnige houding, die de Regeering tot heden tegenover de pers meende te moeten aannemen, maakte alle toenadering, en daarmee aanvulling dezer leemte onmogelijk’.³⁵ Daardoor ontstond de paradox dat de dagbladredacteur het slechtst was ingelicht over handelingen en drijfveren van de koloniale regering terwijl hij beroepshalve wel gedwongen was deze te bespreken.

Maar ook als de gouverneur-generaal wel bereid was inlichtingen te verstrekken, loste dat niet alle problemen op. Dit kostte immers veel tijd en Brooshooft was bovendien bang voor zijn zelfstandigheid als redacteur. Onwillekeurig zou het bij nauwe vriendschappelijke betrekkingen moeilijker zijn om onpartijdig te oordelen en mocht er ooit iets over in de openbaarheid komen, dan zouden de reacties van het publiek niet mals zijn. Laster mocht de gouverneur-generaal wellicht koud laten, maar Brooshooft bekende: ‘als ik een adder zie liggen, dan ontwijk ik hem, en vermijd vooral hem op zijn staart te trappen’. Toch vroeg hij aan het eind van zijn brief informatie met betrekking tot de juistheid van de in verschillende Indische kranten berichte wreedheden tegen weggelopen slaven en slavinnen op Lombok. En mochten deze kranten het bij het juiste eind hebben, was dan de gouverneur-generaal ook niet van mening dat het bestuur hier-
tegen diende op te treden?³⁶

Deze brief van Brooshooft is vanwege de uitgebreide beschrijving van de problemen van de dagbladredacteur in Indië intrigerend. De door hem gesignaleerde geslotenheid van de ambtenaarswereld tegenover de pers was correct. Het kan geen toeval zijn dat juist een man als Pijnacker Hordijk als *homo novus* in de koloniale verhoudingen deze geslotenheid doorbrak. Een conceptantwoord op deze brief is niet aangetroffen. Frappant is wel dat Brooshooft in zijn wekelijks overzicht ‘Indische kroniek’ van medio september 1889 gematigd positief over de gouverneur-generaal schreef. Het zou nog de vraag zijn in hoeverre

Pijnacker Hordijk opgewassen was tegen de taak om ingrijpend te hervormen, maar dat hij wel degelijk plannen in die richting had, meende hij uit 'teekenen naar buiten als uit onze particuliere inlichtingen te bespeuren'. Inmiddels had Indië in ieder geval aan hem 'een eerlijk administrateur', hetgeen, na al die jaren die vooraf zijn gegaan, ook wat beteekent'.³⁷

Eind september 1889 vroeg Brooshooft of hij op bezoek mocht komen op doorreis van Batavia naar de Preanger.³⁸ Dit werd toegestaan zoals blijkt uit een bedankbriefje voor de vriendelijke en welwillende ontvangst. Waarschijnlijk heeft Pijnacker Hordijk toen de mogelijkheid opengesteld om direct informatie in te winnen bij hoge ambtenaren in Batavia of hemzelf.³⁹ De informatie die Pijnacker Hordijk hem kon of wilde verstrekken was echter voor Brooshooft van betrekkelijk weinig waarde. De gouverneur-generaal weigerde bijvoorbeeld details te geven over hervormingsvoorstellen die vanuit Indië waren gedaan. Hij kon niet vrijuit spreken over politieke en beleidszaken.⁴⁰ Brooshooft voelde zich ook in zijn eigen vrijheid belemmerd. Toen hij in 1890 een ambtelijk rapport wilde publiceren vroeg hij zelfs in een formele brief toestemming en legde in een begeleidend briefje uit dat die formele vorm 'meer den afstand tusschen onze maatschappelijke instellingen in het oog houdt'.⁴¹

Pijnacker Hordijk gebruikte ook indirecte wegen om Brooshooft te benaderen en de berichtgeving te manipuleren. Zijn 'adviseur-honorair voor inlandsche zaken' K.F. Holle was bijvoorbeeld niet alleen informatiebron voor het Nederlandse politieke roddelcircuit – 'vertrouwelijke' brieven van Holles zwager N.P. van den Berg werden aan de gouverneur-generaal ter inzage gegeven – hij functioneerde zo nu en dan ook als doorgeefluik naar Brooshooft. Deze werd door Holle mondeling en schriftelijk van informatie voorzien onder andere met het doel om via *De Locomotief* tegengas te geven met betrekking tot kritische artikelen die in Nederland in het *Algemeen Handelsblad* waren gepubliceerd.⁴² Dit is op zichzelf zeer interessant omdat het de nauwe verwevenheid laat zien tussen de pers in Indië en Nederland. In Nederland werd de discussie in Indische kranten gevolgd, maar dat gebeurde ook andersom. Dat Pijnacker Hordijk probeerde de inhoud van *De Locomotief* te beïnvloeden, toont ook aan dat hij in ieder geval deze krant serieus nam.

'Ik ben beu van de journalistiek'

Brooshooft hervatte de briefwisseling na anderhalf jaar om voor een militair te pleiten die volgens hem onrechtvaardig behandeld was. In zijn antwoord sneed Pijnacker Hordijk een gevoelige politieke kwestie aan: Lombok, waarover de *Java-Bode* had geschreven dat Pijnacker Hordijk te bang was om op eigen

verantwoordelijkheid te handelen en de verantwoordelijkheid op de minister wilde afschuiven. Brooshoof leek deze visie te onderschrijven.⁴³

Er was in Lombok een opstand uitgebroken onder de lokale bevolking, de Sasaks, tegen de Balinese vorst die over het eiland heerste. De vraag was of Nederland dit zou moeten beschouwen als een inheemse oorlog of tussenbeide moest komen. Pijnacker Hordijk was tegen ingrijpen, de Raad van Indië en de minister van Koloniën voor. Pijnacker Hordijk vroeg niet om een rectificatie; *De Locomotief* zou dan toch maar beschuldigd worden van een te coulante houding jegens de regering. Hij rekende alles wat in de brief stond tot zaken van vertrouwelijke aard: 'ik reken er op dat Gij er over zwijgen zult'.⁴⁴ Brooshoof antwoordde echter wel te zullen rectificeren en vroeg om nadere informatie over Lombok zodat hij er tussen neus en lippen op terug kon komen. Hoewel Pijnacker Hordijk dat verzoek afwees – hij vond het beter dat er helemaal niet meer over Lombok werd geschreven – verscheen in *De Locomotief* een artikel waarin stond dat uit nadere inlichtingen 'van iemand te Batavia die het kan weten' was gebleken dat de gouverneur-generaal zelfstandig had beslist niet in Lombok in te grijpen wegens de grote inspanning die de oorlog met Atjeh nog steeds kostte en hij daarbij tegen het advies van de Raad van Indië was ingegaan.⁴⁵

Pijnacker Hordijk werd steeds meer geconfronteerd met de nadelen van de staatsrechtelijke positie van gouverneur-generaal. Niet hij, maar de minister droeg politieke verantwoordelijkheid. Kon de minister het beleid in het parlement nog verdedigen, de gouverneur-generaal was nooit in staat in het openbaar tekst en uitleg te geven. Hij moest aan de zijlijn toezien hoe zijn bewind en persoon in parlement en pers werden besproken en bekritiseerd. De verhouding tussen minister van Koloniën en de gouverneur-generaal leek het best te gediën als de gouverneur-generaal zich als uitvoerder opstelde. De paradox was dat voor de positie van gouverneur-generaal vaak juist energieke en zelfstandige personen werden gezocht, die ook voldoende tegenwicht konden bieden aan de zeer kritische Europese samenleving op Java. Mannen 'uit één stuk' waren uit angst voor prestigeverlies echter wel van nature minder geneigd tot het sluiten van compromissen. Kortom: de positie van de gouverneur-generaal mocht dan wel 'het summum van eene politieke loopbaan' zijn, zoals een oud-minister van koloniën haar omschreef, praktisch iedere gouverneur-generaal vertrok aan het eind van de ambtsperiode gefrustreerd en diep teleurgesteld over de eigen onmacht, gebrek aan erkenning en de logge traagheid van het bestuurlijk apparaat.⁴⁶

Pijnacker Hordijk was teleurgesteld over het gebrek aan publieke waardering. Het publiek kon de inhoud van de adviezen niet kennen, want die werden in de regel niet openbaar gemaakt. Maar toen dat een keer wel gebeurde, werd prompt geïnsinueerd dat de gouverneur-generaal het goede advies over de kof-

fiecultuur niet zelf zou hebben geschreven.⁴⁷ Aan Brooshooft schreef hij 'zeer vertrouwelijk' dat hij veel meer hervormingsvoorstellen had ingediend, zoals het voorstel om de Raad van Indië te vervangen door een koloniale raad. Deze raad zou voor de helft uit particulieren moeten bestaan, en diende onder voorzitterschap van de gouverneur-generaal in het openbaar te vergaderen. Op die manier werd de gouverneur-generaal minder monddood gemaakt en kon de betrokkenheid van de 'particulieren' bij het bestuur worden versterkt. Hij insinueerde het 'lekker' naar de pers vanuit de Raad van Indië: 'Gij zult nu zelf wel begrijpen, hoe de geruchten over de kordaatheid van den Raad en de zwakheid van den G.G., over des eersten kennis van Indische toestanden en des laatsten onbekendheid daarmede, enz. in de wereld komen'.⁴⁸ Pijnacker Hordijk bleef zich tot het laatst toe storen aan de berichtgeving in de pers maar kon er meer in berusten naarmate zijn ambtsperiode ten einde liep en de tijd zou aanbreken dat hij zich in Nederland ongeremd in de politieke en publieke discussie kon mengen.

Brooshooft kwam meer en meer tot de overtuiging dat de gouverneur-generaal zelf weinig hervormingen kon realiseren omdat het zwaartepunt van de besluitvorming in Den Haag lag.⁴⁹ Wellicht kon Pijnacker Hordijk als minister nog wat betekenen: hij was energiek, niet doctrinair, had ervaring met het parlement, en recente voorstellen op basis van zijn 'rechtvaardigheidsstelsel tegenover den inlander zonder ziekelijke vrees om hem voor geld te laten werken' waren bemoedigend. Was dit pluimstrijkerij? Maar dan had de pluim wel een weerhaak want Brooshooft schreef tevens de resultaten van zijn landvoogdij niet groot te achten. Dit kwam omdat 'Gij een vreemdeling waart in Jeruzalem' maar vooral omdat het de gouverneur-generaal aan steun uit Den Haag ontbrak.

Ook Brooshooft klonk gedesillusioneerd over zijn eigen invloed. Hij zou nooit groot gewicht in de schaal zou kunnen leggen: 'Ik ben beu van de journalistiek, beu van het gros der menschen, beu van het bedillen en hameren op 't zelfde aambeeld zonder dat ooit een goed bewerkt stuk ijzer voor den dag komt. Ik zou nog jaren lang over Indie kunnen schetteren, maar nooit iets afdoends er voor kunnen tot stand brengen.' Hij ontvouwde zijn plan om over een jaar of drie met pensioen te gaan en toneelstukken, liefst blijspelen te schrijven. Want als er iets ontbrak aan de nieuwe letterkundige school, dan was het wel de humor.⁵⁰

Een bijzondere correspondentie

Uit de correspondentie wordt duidelijk dat beide briefschrijvers aan elkaar gewaagd waren. In principe konden beiden van een nauwere relatie profiteren

maar tegelijkertijd school vooral voor Brooshooft gevaar in een al te innige relatie met 'de macht'. Het is een probleem dat tot op de dag van vandaag speelt in de journalistiek: de pers beschikt het liefst zoveel mogelijk over informatie van binnen uit maar dient tegelijkertijd te waken voor de eigen zelfstandigheid.⁵¹ Brooshooft voelde zich in een spagaat gedwongen: hij probeerde weliswaar Pijnacker Hordijk te bewegen om inlichtingen te verstrekken en aandacht te vestigen op personen die onrechtvaardig waren behandeld, maar was ook door-drongen van de gevaren van de briefwisseling voor het broodnodige onafhankelijke standpunt van de journalist.

Pijnacker Hordijk probeerde vooral in het begin de berichtgeving te beïnvloeden. Maar hij stelde ook prijs op de mening over inhoudelijke zaken van iemand buiten de ambtenarenomgeving waarin iedereen hem naar de mond praatte. Brooshooft was geen jaknikker en had in 1887 in de kwestie Tjiomas duidelijk gebroken met de traditie van de Indische pers om zonder meer partij te trekken tegen het koloniale bestuur. Beide personen zaten echter gevangen in een structuur waarin pers en bestuur haast per definitie tegenover elkaar stonden. Pijnacker Hordijk nam het initiatief om toenadering te zoeken maar was toch niet in staat om het gesloten karakter van het Indische bestuur te doorbreken. De verstandhouding tussen de pers en het bestuur was tijdens Pijnacker Hordijks voorganger Van Rees verziekt en die situatie kon niet zomaar rechtgebreid worden.

De algemene verbetering van deze relatie zou vooral onder het bewind van Pijnacker Hordijks opvolger jhr. C.H.A. van der Wijck beginnen. Hoof-redacteur P.A. Daum van het *Bataviaasch Nieuwsblad* onderhield bijvoorbeeld een goede relatie met de vice-president van de Raad van Indië die hem informatie verstrekke. Daums rechterhand Zaalberg schreef ironisch in een retrospectief dat in die dagen zelfs wel eens de hulp van de pers werd ingeroepen om plannen en maatregelen bekend te maken.⁵² Uit de correspondentie tussen Brooshooft en Pijnacker Hordijk blijkt echter dat al eerder, en wel door de gouverneur-generaal zelf, is geprobeerd om toenadering te zoeken. Zijn voorzichtige poging om de informatievoorziening aan één dagbladredacteur te verbeteren was uiteraard niet structureel. Brooshooft heeft van het aanbod bovendien nauwelijks gebruik gemaakt uit angst voor verlies van zelfstandigheid maar ook vanwege praktische overwegingen. De noodzaak om actuele informatie in de krant te verstrekken, liet de gang naar de directeuren van het openbaar bestuur in Batavia of de gouverneur-generaal te Buitenzorg vanuit Semarang niet toe.

Pas na 1894-1895, toen er een omslag plaatsvond in het Nederlandse expansiebeleid, zou er ruimte komen voor een minder krampachtige relatie tussen bestuur en pers. De eerder geconstateerde symbiose tussen Indische pers en de belangen van de handel en de planters speelde ook hier een rol; het Indische

bedrijfsleven was voorstander van deze expansie die brede steun kreeg in de Indische kranten. Geleidelijk werd ook de kritische toon van de dagbladen wat zachter.

Pijnacker Hordijk suggereerde later in zijn archief dat hij zich niet zozeer had geërgerd aan de Indische pers, maar zich eerder over deze verbaasd had. Tegen het eind van zijn bewind zou hij hebben ingezien dat persexcessen in Indië zelf weinig kwaad deden. Het voorstel van de procureur-generaal om de hoofdredacteur van het *Bataviaasch Handelsblad* J.A. Haakman te vervolgen had hij bijvoorbeeld afgewezen, omdat hijzelf de inhoud van de artikelen al niet meer voor de geest kon halen. Hij concludeerde dat ze op anderen waarschijnlijk even weinig indruk hadden gemaakt.⁵³

Hij stoorde zich wel aan de omslag in het Nederlandse expansiebeleid. Pijnacker Hordijk kon het moeilijk verkroppen dat hij ten tijde van de Flores-expeditie in het parlement was afgeschilderd als een veroveraar van het kaliber van Pizarro, maar dat zijn opvolger Van der Wijck de hemel in werd geprezen wegens zijn daadkracht.⁵⁴ In juni 1894 interpeleerde hij in de Eerste Kamer de regering over het op handen zijnde militaire ingrijpen op Lombok en zette zijn kritiek op het regeringsstandpunt voort via ingezonden brieven in de Nederlandse pers. Hij wierp bijvoorbeeld het *Algemeen Handelsblad* voor de voeten dat het nu voor interventie in Lombok was, maar die nog maar twee jaar geleden scherp had afgekeurd, en verwees tevens naar het uitgesproken negatieve oordeel van de krant in de kwestie Flores.⁵⁵

De Nederlandse expansie die na de overwinning in Lombok met ferme streken op de Indische kaart werd gezet, liet geen ruimte voor zijn voorzichtig juridisch gesputter. Pijnacker Hordijks twijfel aan de rechtsgrond van Nederlands militair ingrijpen in de kwestie Lombok had overigens al tijdens zijn landvoogdij de ergernis opgewekt van minister van Koloniën Van Dedem die van oordeel was dat Nederland verplicht was zijn verantwoordelijkheid te nemen, ook als die conflicteerde met de macht van een zelfbesturende vorst.⁵⁶ Brooshoofd veranderde van mening; aanvankelijk had hij zich uitgesproken tegen militaire interventie maar in juni 1894 juichte hij dat Indië eindelijk een gouverneur-generaal had gekregen die vast in zijn schoenen stond. Hij toonde nog steeds begrip voor de weigering van Pijnacker Hordijk om militaire middelen in Lombok te gebruiken, maar zette hem ook neer als een wetenschappelijk man die met een 'groot Hollandsch verstand' zijn onmacht voor Indië niet begreep noch wilde erkennen.⁵⁷

De militaire interventie in Lombok zou een belangrijk keerpunt zijn in het Nederlandse koloniale beleid en in Nederland en de kolonie voor enthousiaste, nationalistische reacties zorgen. Voor Pijnacker Hordijk was het wrang dat dit succes niet alleen een negatieve schaduw wierp over zijn bewind, maar ook dat

er toen juist meer ruimte kwam voor meer toenadering tussen bestuur en pers. Pijnacker Hordijk ging de geschiedenis in als een zwakke gouverneur-generaal die wel het recht kende maar van Indië geen kaas gegeten had.⁵⁸ Niettemin zou hij zich na zijn gouverneur-generaalschap in Nederland ontwikkelen als een koloniale autoriteit. In tegenstelling tot zijn onmiddellijke voorgangers bleef hij zich actief bezighouden met de Nederlandse koloniale politiek in diverse publieke functies, zoals Eerste Kamerlid, voorzitter van het Indisch Genootschap en van het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde. Brooshooft deed dat wegens persoonlijke omstandigheden minder. Zijn contract met *De Locomotief* als hoofdredacteur werd na 1903 niet verlengd, al zou hij wel vanuit Nederland nog in deze krant schrijven als mederedacteur. Zo droeg hij bijvoorbeeld bij aan de berichtgeving over de geruchtmakende zaak rond de misstanden bij de tinwinning op Banka in 1905.⁵⁹ Hij nam nu en dan nog deel aan de openbare discussie maar leed in zijn laatste jaren – hij stierf in 1921 – aan ziekte en depressies.

Dr. Janny de Jong, Instituut voor Geschiedenis, Faculteit der Letteren RuG, Postbus 716, 9700 AS Groningen.

Noten

¹ In 1873 had de Nederlandse kritiek in parlement en pers op Atjeh en het Nederlandse koloniale beleid een echo in Turkse kranten. Zie Janny de Jong, "Negotiations in Bismarckian style". The Debate on the Aceh war and its legitimacy', *Itinerario* XXIX (2005) 38-52, aldaar 44. Voor gegevens over Indische kranten zie de uitputtende monografie en naslagwerk van Gerard Termorshuizen, *Journalisten en heethoofden. Een geschiedenis van de Indisch-Nederlandse dagbladers 1744-1905* (Leiden 2001).

² Vgl. de brief van minister van Koloniën P.P. van Bosse aan gouverneur-generaal J.W. van Lansberge, 20 januari 1878 in M. Boon, *J.W. van Lansberge en de praktijk van art. 4 van de geheime instructie van 5 juni 1855* (Utrecht 1943) 63. In 1873 was overigens door de Raad van Indië een onderzoek ingesteld naar de mogelijke slechte invloed van de pers op de inheemse bevolking en daarin was van die invloed niets gebleken. Henk Boels, Janny de Jong en C.A. Tamse, *Eer en fortuin. Leven in Nederland en Indië 1824-1900. Autobiografie van gouverneur-generaal James Loudon* (Amsterdam 2003) 51.

³ Termorshuizen, *Journalisten* (noot 1), 127. Ook Gerard Termorshuizen, 'Het "négligé bestaat uit weinige en dunne kleren". De Indische pers van de negentiende eeuw' in: Ulbe Bosma, Angelie Sens en Gerard Termorshuizen, *Journalistiek in de tropen. De Indisch- en Indonesisch-Indische pers, 1850-1958* (Amsterdam 2005) 19-22.

⁴ Huet aan Potgieter, 12 mei 1872, in: Jacob Smit ed., *De volledige briefwisseling van E.J. Potgieter en Cd. Busken Huet*. Deel II (Groningen 1972) 428.

⁵ James Loudon lag in zijn bestuursperiode (1872-1875) overhoop met de pers. Boels e.a., *Eer en fortuin* (noot 2), 48-54.

⁶ Zaalberg schreef dit in een retrospectief over zijn dertig jaar bij de krant in 1918. Parafraze van zijn woorden door Ulbe Bosma, *Karel Zaalberg. Journalist en strijder voor de Indo* (Leiden 1997) 49.

⁷ Gerard Termorshuizen, 'Een monument voor mr. Pieter Brooshooft', *Indische Letteren* 17 (maart 2002, nr 1-2) 35-40, aldaar 37. Zie ook E.B. Locher-Scholten, *Ethiek in fragmenten. Vijf studies over koloniaal denken en doen van Nederlanders in de Indonesische archipel 1877-1942* (Utrecht 1981).

⁸ Elsbeth Locher-Scholten, *Ethiek* (noot 7), 13. Positief over Brooshoofts *Academische dissolvings* (Leiden 1878) oordeelde J.E. Stokvis, 'Mr. P. Brooshooft', *Het Vaderland* 16 augustus 1921.

⁹ 21 afleveringen zijn aanwezig in de Collectie Brooshooft, Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde (KITLV), Leiden, DH 896, inv. nr. 11. Aflevering 9, 18 februari 1881, over de gouverneur-generaal. Reggie Baay wijst erop dat een kenmerk van de satire, het anders benoemen, erin ontbreekt. Reggie Baay, 'Het feuilleton als wapen. "Het diktaat van Mr. Pébè" van Pieter Brooshooft' in: Reggie Baay en Peter van Zonneveld ed., *Indisch-Nederlandse literatuur. Dertien bijdragen voor Rob Nieuwenhuys* (Utrecht 1988) 63-75.

¹⁰ Multatuli, *Max Havelaar of de koffieveilingen der Nederlandsche Handel-Maatschappij* (13e druk; Rotterdam 1976, oorspr. 1860) 272; Janny de Jong, *Van batig slot naar ereschuld. De discussie over de financiële verhouding tussen Nederland en Indië en de hervorming van de Nederlandse koloniale politiek 1860-1900* ([Den Haag] 1989) 93-111.

¹¹ *Memorie over den toestand in Indië, ter begeleiding van den open brief, op 7 maart 1888 door 1255 ingezetenen van Nederlandsch-Indië gezonden aan 12 Nederlandsche heeren*. Deel I, *de belastingen* (Semarang 1888). Over de partijbeweging zie Locher-Scholten, *Ethiek* (noot 7), 21-33 en De Jong, *Van batig slot naar ereschuld* (noot 10), 246-248. Een later voorbeeld is journalist Karel Zaalberg over de misstanden op Banka, zie Bosma, *Zaalberg*, (noot 6), 103-119.

¹² Brooshooft, *De ethische koers in de koloniale politiek* (Amsterdam 1901); Idem, *Geef Indie wat Indië is. De "bijdrage" als sluitpost verdwijne van de Indische begroting, het Indisch "batig slot" uit de Nederlandsche schatkist. Koloniaal-staatkundige beschouwingen* (Semarang 1878) eerst verschenen in

de *Samarangsche Courant* vanaf december 1877; Idem, 'Bij het optreden van de heeren Sprenger van Eyk en Van Rees', *De Tijdspiegel* 41 (1884) deel 1, 337-777; B[rooshooft], 'Blind voor onrecht', *De Locomotief*, 30 december 1890.

¹³ De 'Tjiomas-balans' werd in tussen 30 juni en augustus 1887 in *De Locomotief* gepubliceerd. Een getypte versie in Collectie Brooshooft (KITLV) inv. nr. 15.

¹⁴ Cees Fasseur, *Indischgasten* (Amsterdam 1997) 149-150. Over de complexe gelaagdheid van de Tjiomas-zaak heeft H.J. van den Doel geschreven: "Logen en laster, gesteund door geld en onbeschaamdheid". Landheer, ambtenaar en koning in de Tjiomas-affaire' in: J. Thomas Lindblad en Willem van der Molen ed., *Macht en majesteit. Opstellen voor Cees Fasseur (Semaian 22)* (Leiden 2002) 13-42.

¹⁵ *Handelingen Tweede Kamer* 1886-1887, 20-24 juni 1887. Conclusie aangenomen met 36 tegen 28 stemmen, 2158-2159.

¹⁶ Brooshooft aan Pijnacker Hordijk, 26 augustus 1889. Collectie C. Pijnacker Hordijk, Nationaal Archief, Den Haag, 2.23.091.03, inv. nr. 25. Zie ook Locher-Scholten, *Ethiek* (noot 7), 23, Termorshuizen, *Journalisten* (noot 1), 391-395.

¹⁷ Uitvoering overzichten van de besprekingen in de Nederlandse pers van de benoeming van Pijnacker Hordijk in het *Algemeen Handelsblad*, rubriek 'de pers', 21, 22, 23 juni 1888 (ochtendblad) 25 juni 1888. Het eigen commentaar van het *Algemeen Handelsblad* in 'Twee benoemingen', avondblad van 22 juni 1888, 1 en 'Een oude geschiedenis', avondblad van 23 juni 1888, 1. Zie ook Keuchenius aan Pijnacker Hordijk, 2 augustus 1888. Collectie Pijnacker Hordijk, inv. nr. 225.

¹⁸ Voorbeelden in 'Twee benoemingen', *Algemeen Handelsblad* 22 juni 1888, avondblad, 1. In Indië was het bericht van het ministerschap van Keuchenius zelf haast juichend ontvangen, bijvoorbeeld door P. A. Daum. Gerard Termorshuizen, *P.A. Daum, Journalist en romancier van tempo doeloe*. (Amsterdam 1988) 316-320, H.T. Colenbrander en J.E. Stokvis, *Leven en arbeid van Van Deventer*, deel I (Amsterdam 1916) 153.

¹⁹ Keuchenius aan Pijnacker Hordijk, 2 juli 1888, en commentaar op deze brief door Pijnacker Hordijk, in collectie Pijnacker Hordijk, inv. nr. 225, 11, noot 1. Uitvoerig perscommentaar in 'Varia', *De Indische Gids* X, deel II (1888) 1519-1528.

²⁰ In de collectie Brooshooft (KITLV) inv. nr. 27 is een papieren kopie van een microfilm aanwezig van inv. nr. 25 uit de collectie Pijnacker Hordijk (NA).

²¹ Pijnacker Hordijk verwijst bijvoorbeeld op 24 oktober 1889 naar een brief van een dag eerder. Die eerdere brief is niet in concept aanwezig.

²² Twee brieven van dezelfde datum, 8 september 1890. Zie noot 41.

²³ Brooshooft aan Pijnacker Hordijk, 7 juni 1892. Collectie Pijnacker Hordijk, inv. nr. 25.

²⁴ Pijnacker Hordijk aan Brooshooft, Buitenzorg 24 juli 1889, vertrouwelijk, concept. Collectie Pijnacker Hordijk, inv. nr. 25. Niets ergerde hem kennelijk zo sterk als de suggestie dat hij teveel advies vroeg aan de minister. Zie ook zijn brief van 27 september 1889, concept met aantekening: 'in hoofdzaak; doch wat de woorden betreft gewijzigd' over een artikel in de *Java-Bode*. Het betrof een artikel van ene 'Justus' onder de titel 'rechtvaardigheid', *Java-Bode*, 26 september 1889, no. 221, 1.

²⁵ Zie voor deze kwestie Colenbrander en Stokvis, *Leven en arbeid van C. Th. van Deventer* (noot 18), deel I, 157-159. Van Deventer was de advocaat van de Chinese opiumpachter in kwestie.

²⁶ Brooshooft aan Pijnacker Hordijk, 30 juli 1889. Collectie Pijnacker Hordijk, inv. nr. 25.

²⁷ Pijnacker Hordijk aan Brooshooft, 4 augustus 1889, vertrouwelijk, concept. Collectie Pijnacker Hordijk, inv. nr. 25; Holle had dit Pijnacker Hordijk in juli 1889 geschreven. Tom van den Berge, *Karel Frederik Holle. Theeplanter in Indië 1829-1896* (Amsterdam 1998) 218. Brief N. P. van den Berg aan Pijnacker Hordijk, 26 juni 1889. Collectie Pijnacker Hordijk, inv. nr. 12, kopie in inv. nr. 229.

²⁸ Pijnacker Hordijk aan Brooshooft, 4 augustus 1889, vertrouwelijk, concept. Collectie Pijnacker Hordijk, inv. nr. 25.

²⁹ Brooshooft aan Pijnacker Hordijk, 11 augustus 1889, ibidem

³⁰ Het geplande tweede (en derde) deel is nooit in druk verschenen.

³¹ Brooshooft aan Pijnacker Hordijk, 11 augustus 1889. Collectie Pijnacker Hordijk, inv. nr. 25.

³² Pijnacker Hordijk aan Brooshooft, 19 augustus 1889, concept. Collectie Pijnacker Hordijk, inv. nr. 25.

³³ Ibidem. Van den Berg had zelf aan hevige aanvallen bloot gestaan van de conservatieve redacteur van het *Bataviaasch Handelsblad* J.A. Haakman. Zie over Haakman Termorshuizen, *Journalisten* (noot 1), 528-538.

³⁴ Jan Rutgers van Zwet, *President in Indië en Nederland. Mr. N. van den Berg als centraal bankier*. (Diss. Leiden 2004) 192.

³⁵ Brooshooft aan Pijnacker Hordijk, 26 augustus 1889. Vergelijk zijn 'Indische kroniek' van 23 april 1892 no. 94, 1 in *De Locomotief* over het misbruik van anonieme brieven in de pers en het gemis aan openbaarheid over koloniale zaken

³⁶ Brooshooft aan Pijnacker Hordijk, 26 augustus 1889. Collectie Pijnacker Hordijk, inv. nr. 25.

³⁷ P[eter] B[rooshooft], 'Indische kroniek', *De Locomotief*, 14 september 1889, no. 216, 1.

³⁸ Brooshooft aan Pijnacker Hordijk, 20 september 1889. Collectie Pijnacker Hordijk, inv. nr. 25.

³⁹ Ibidem, 1 oktober 1889. Een dergelijke toestemming is niet in een concept antwoord van Pijnacker Hordijk aangetroffen. Wel verwijst Brooshooft in een brief van 21 april 1892 ernaar als hij uitlegt waarom hij er weinig gebruik van had gemaakt.

⁴⁰ Pijnacker Hordijk aan Brooshooft, 24 oktober 1889, concept met aantekening 'zeer gewijzigd'. Collectie Pijnacker Hordijk, inv. nr. 25.

⁴¹ Brooshooft aan Pijnacker Hordijk, 8 september 1890. Twee brieven: een met aanhef 'amicel' en een met aanhef 'Excellentie!'. Collectie Pijnacker Hordijk, inv. nr. 25.

⁴² K.F. Holle aan Pijnacker Hordijk, 27 september 1891 en 3 oktober 1891. Holle schreef ook brieven aan de minister van Koloniën W.K. van Dedem, zodat deze kon zien 'wat den Hr. Kielstra kan worden geantwoord als hij begint te schetteren', Brief 23 oktober 1891. Kielstra schreef anoniem als 'Indische correspondent' artikelen in het *Algemeen Handelsblad*. Collectie Pijnacker Hordijk, inv. nr. 227, afschriften K.F. Holle. Zie voor een andere kwestie waar Brooshooft rectificeerde op basis van Holles informatie: Van den Berge, *Holle* (noot 27), 216-218.

⁴³ Brooshooft aan Pijnacker Hordijk, 14 februari 1892. Collectie Pijnacker Hordijk, inv. nr. 25. Zie 'Indische kroniek', *De Locomotief*, 19 maart 1892, no 67, 1.

⁴⁴ Pijnacker Hordijk aan Brooshooft, 24 maart 1892, 'zeer vertrouwelijk', concept. Collectie Pijnacker Hordijk, inv. nr. 25.

⁴⁵ Brooshooft aan Pijnacker Hordijk, 2 april 1892; Pijnacker Hordijk aan Brooshooft, 11 april 1892, vertrouwelijk, concept. Collectie Pijnacker Hordijk, inv. nr. 25; P[eter] B[rooshooft], 'Indische kroniek', *De Locomotief*, 16 april 1892, overdruk in collectie Brooshooft (KITLV), inv. nr. 14.

⁴⁶ W. baron van Goltstein aan Pijnacker Hordijk, 20 juni 1888. Collectie Pijnacker Hordijk, inv. nr. 234. Van Goltstein verwees naar de drie voorgangers J. Loudon, F. s'Jacob en O. van Rees, die voortijdig ontslag hadden genomen.

⁴⁷ Idem, 10 mei 1892, vertrouwelijk, concept. Het betrof het advies over de koffiecultuur d.d. 19 mei 1891 waarmee Brooshooft op Pijnacker Hordijk had gecompimenteerd. De *Java-Bode* insinuerde dat adviseur K.F. Holle het wel geschreven zou hebben. De rapporten van de gouverneur-generaal en de directeur en het advies van de Raad van Indië werden integraal weergegeven in het *Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië*, nieuwe serie, 21 (1892) deel I en II, maar ze werden ook als bijlage van het Koloniaal verslag gedrukt en waren afzonderlijk verkrijgbaar.

⁴⁸ Pijnacker Hordijk aan Brooshooft, 11 april 1892, vertrouwelijk, concept. Collectie Pijnacker Hordijk, inv. nr. 25.

⁴⁹ Brooshooft aan Pijnacker Hordijk, 1 mei 1892, ibidem.

⁵⁰ Idem, 2 april 1892.

⁵¹ Vergelijk de huidige kritiek op de Amerikaanse journalist Bob Woodward, die zonder geheime bronnen nooit het Watergate schandaal had kunnen onderzoeken, maar die nu bij het Plamegate kwestie wordt verweten te dicht tegen de macht te hebben aangeschurkt. Tom Jan Meeuws, 'Wie is de bron van Woodward in het Witte Huis', *NRC Handelsblad*, 22 november 2005, p. 5.

⁵² Termorshuizen, *Journalisten* (noot 1), 189-190 en idem, *Daum* (noot 18), 350. Bosma, *Zaalberg* (noot 6), 49.

⁵³ Opmerking Pijnacker Hordijk bij brief van N.P. van den Berg aan Pijnacker Hordijk, 26 juni 1889. Collectie Pijnacker Hordijk, inv. nr. 229.

⁵⁴ De vergelijking met Pizarro werd getrokken door J. T. Cremer. Zie *Handelingen Tweede Kamer* 1890-1891, 14 oktober 1890, 105. Over Pijnacker Hordijk en Flores zie P. Jobse, *De tin-expeditie naar Flores 1887-1891. Een episode uit de geschiedenis van Nederlandsch-Indië in het tijdperk van het moderne imperialisme* (Utrecht 1980).

⁵⁵ 'Is de expeditie naar Lombok onvermijdelijk?', *Algemeen Handelsblad*, 20 juni 1894, avondblad, tweede blad, no. 20497, 1. Zie ook het naschrift van de redactie bij dit artikel. Vergelijk voor artikelen tegen ingrijpen in het *Algemeen Handelsblad*: 'Lombok', vrijdag 22 april 1892, avondblad eerste blad, no. 19767, 1 en 'Dankbaarheid in Indië', 27 november 1892, avondblad, derde blad, no. 19955, 'Indische brieven', 30 juli 1892, Avondblad eerste blad, no. 19852, 1.

⁵⁶ Opmerking van minister van Koloniën Van Dedem in de marge van een ambtelijke nota over Lombok, 7 juli 1892, geciteerd door J. van Goor, 'De Lombok-expeditie en het Nederlandse nationalisme' in: idem ed., *Imperialisme in de marge. De afronding van Nederlands-Indië* (Utrecht 1986) 19-70, aldaar 27. Zie ook: M. Kuitenbrouwer, *Nederland en de opkomst van het moderne imperialisme. Koloniën en buitenlandse politiek 1870-1902* (Amsterdam, Dieren 1985) 160-163.

⁵⁷ P[ieter] B[rooshooft]. 'Indische Kroniek, De Lomboksche 'quaestie', 12 en 13 [juni] 1894 overdruk in collectie Brooshooft (KITLV) inv. nr. 24. In de 'Indische kroniek' van 28 mei 1892 en 25 juni 1892 verdedigde Brooshooft juist het beleid van Pijnacker Hordijk. Ibidem, inv. nr. 14. Zie Van Goor, 'Lombokexpeditie' (noot 56), over felle kritiek op het gebrek aan moed van Pijnacker Hordijk in het *Soerabajaasch Handelsblad*.

⁵⁸ W. Stapel, *De gouverneurs-generaal van Nederlandsch-Indië in beeld en woord* (Den Haag 1941) 111.

⁵⁹ Bosma, *Zaalberg* (noot 6), 117.